

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 46 (16504)

2002 чылдың
АПРЕЛЬ 20,
суббота

Ат салган шагы 18.30
Садар өртээ 4 рубль.

Чазак Даргазының ажыл-албаны

ЧАСКА БЕЛЕТКЕЛ – ДУЖУТКЕ МАГАДЫЛАЛ

Тыва Республиканың Чазак Даргазынга Ш.Д.Ооржак сонгуткаш, дужулгезинге олурган соонда бир дугаарында Би-Хем кожуунга апрель 18-те ажыл-албан кылып чораан. Бо кожуун республиканың ниитилел-политиктиг амьщыралынга болгаш социал-экономиктиг хөгжүлдезинге рольдуун Шериг-оол Дизижилович барымдаалап көргөш, баштайгы албанның сургакчылаашкынын моон эгелээни бир онзагай уткалыг, ужур-дузалыг. Чазак Даргазының кол сорулгазы часкы хову ажылдарына белеткелдин байдалы-биле таныжары болган.

Бир дугаарында Сесерлиг суурга Ш.Д.Ооржак чеде бергеш, суму чагыргазының активи, чурттакчы чон-биле ужурашкан.

Сесерлиг ортумак школазының өөредилге эргелекчизи Т.А. Допчаа сесерлигжилерниң мурнундан Ш.Д.Ооржактың Чазак Даргазының бедик албандужаалынга сонгутканы-биле изиг байыры чедиргеш, аңаа Тываның хей национал чонунуң эрге-ажы дээш үре-түннелдиг ажылдарын күзээ.

Шериг-оол Дизижилович Сесерлигнин сонгукчуларына өөрүп четтиргенин илереткеш, улуг идегелди амьщыралга бүзүредирин аазаан. Часкы хүн чылды чөмгөрер деп мерген угаанныг чон кончуг чиге чугаалаан. Ынчангаш часкы хову ажылдарын белеткелдиг, шынарлыг эрттирер, чаагай дужутту өстүрүп алырынга магадылалды тургузар хемчеглерни алырының дугайында чугаа кылыры-биле келгенин Чазак Даргазы чыылганнарга дыңнаткан.

Суму чагыргазының даргазы К.Ч. Хууракай часкы хову ажылдарына белеткелдин дугайында дыңнадыг кылган. Часкы хову ажылдарына белеткелди чорудуп турар, ынчалза-даа сугаттыг черлер эвээжин, кудуктар ургеленин, техника чедишпезин дыңнаткан. Ужуражылганың киржикчилери чер, мал ажылын хөгжүдеринге хамаарышкан саналдарын берген. Хоочун малчын Демир-оол Дотпаа Баян-Кол унунда 150 ажыг га сугаттыг

шөлдү ажыглаарын сүмелээн. Лапчар алышкылар 150 хире чылгы малдыг, бе хымызы кылыр, ону сайгарар күзелдин илереткен. Оон аңгыда «Сесерлиг» кооперативти эде организастаарын, ажылын чаартырын, оң удуртукчунга төлептиг кижини шилип тыварын саналдаан. Сайгарылганың соонда чүну кылырын протоколда кирибжээ. Ында Кызылдың аэропорт чанында шөлдөн 60 ажыг га черни Сесерлигге бээрин, кудуктарны, тракторларны кыска хуусаада септээрин, кооперативтин өрелерин үндүр бижээш, мырыңай чаа күрүнең каттышкан бүдүрүлгезин тургузар, бе хымызының фермазын организастаар болгаш өске-даа хемчеглерни айыткан.

ТР-ниң Чазак сумунуң чонунга биче эвес деткимчени көргүзүп келген, бо удаада база улуг ажыл-херекти бүдүреринге дузаны чедирер деп турарына өөрүп четтиргенин Ш.Д. Ооржакка сесерлигжилер илереткен. Кылыр ужурлуг хемчеглерни боттандыгар дээш, шалыпчы ажылдарын аазааннар.

Суш сумузунга Ш.Д.Ооржак баргаш, чурттакчы чон-биле ужуражылганы эрттирген. Оон киржикчилери Чазак Даргазының албан-дужаалына сонгутканы дээш Шериг-оол Дизижиловичке байыры чедиргеш, ажылынга чедишкенин, чаагай кадыкшылды йөрээген.

(Уланчызы 4-кү арында).

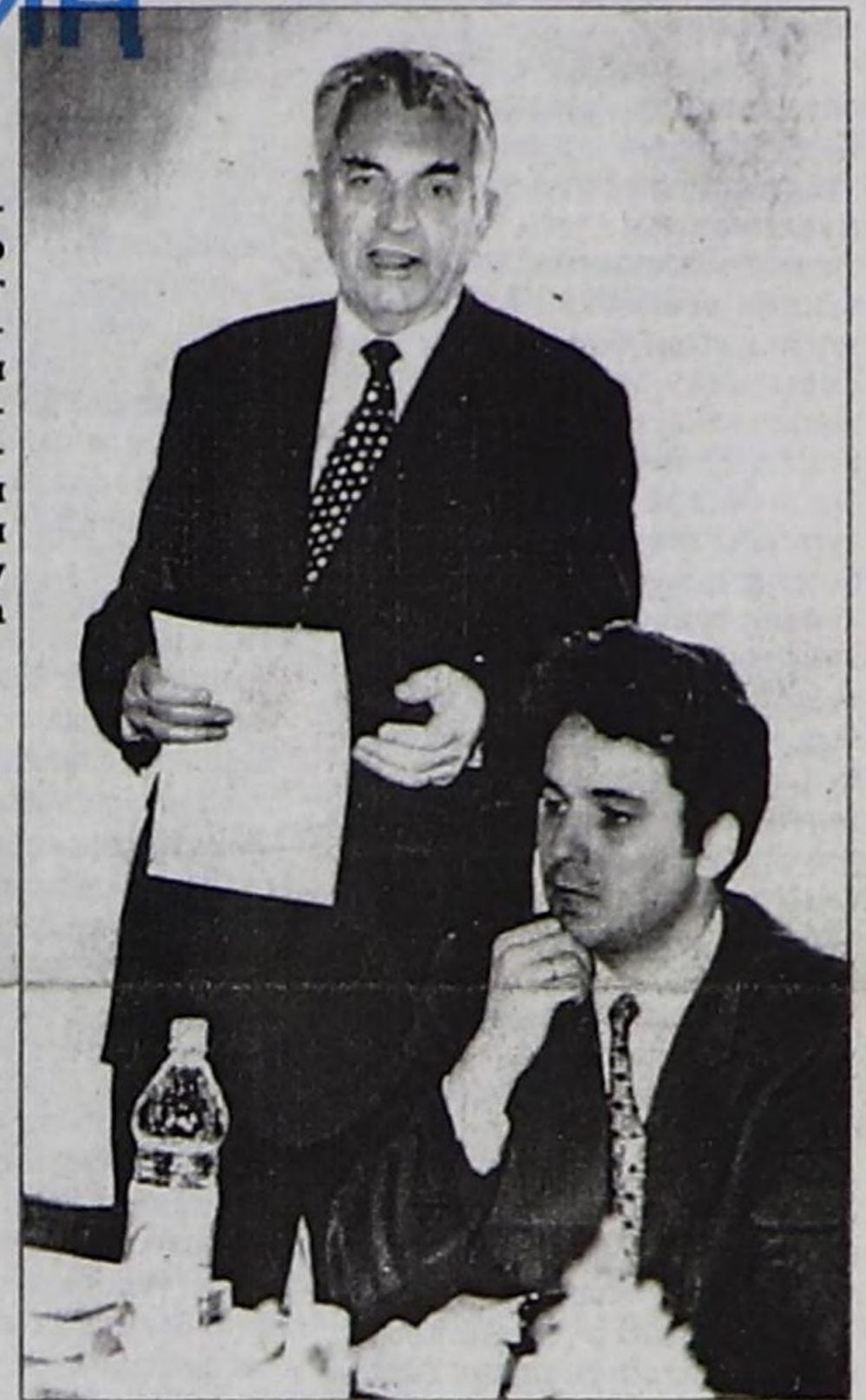
ДЕЛЕГЕЙ ЧЕРГЕЛИГ СЕМИНАР

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА – ХӨГЖҮЛДЕНИН ҮНДЕЗИНИ

Германияның Конрад Аденауэр фондунуң Москва хоорайда төлээлери: доктор Маркус Ингелат, Европада муниципалдыг тургузулар болгаш девискээрлер Чөвүлелиниң бирги оралакчы-президентизи доктор Хайнрих Хоффшulte болгаш Ройтойасбанкының кежигүну Хауке Христиансен «Девискээрлер аразына кады ажылдажылга – хөгжүлдениң демдээ» деп семинарны Кызыл хоорайның Улусчу чогаадылга бажыңына апрель 18-19-та эрттирген.

Семинар делегей чергелиг болганда, аңаа Хакасия, Алтай, Бурятия республикалардан, Красноярск крайдан болгаш кожавыс Моолдан төлээлер киришкен. Бистиң республикадан семинарга ТР-ниң Чазак Аппарадының удуртукчунуң хүлээлгезин күүседип турар Э.Х. Ооржак, ТР-ниң Национал-политика, даштыкы экономиктиг болгаш девискээрлер аразына харылзаалар яамызының сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Х.К.Куулар болгаш өске-даа яамылар, ведомстволар, комитеттерден удуртукчулар киришкен. Семинарны Ю.К. Аракчаа башкарып эрттирген. Моол таладан: Моолдуң садыг-экономика палатазының чингине менеджери Б.Туменбаяр, Моолдуң Кызылда чингине консулу Д.Пунцаг болгаш Моолдуң Завхан, Успа-Нур, Баян-Өлгий аймактардан төлээлер ол семинарга база идепкейлиг киришкен.

(Уланчызы 2-ги арында).

Хүндүлүг номчукчулар! Республиканың амьщыралындан чыда калбас дизиңерзе, «Шын» солунну чагыдып алыңар!

ЧАГЫДЫЛГАНЫҢ ӨРТЭЭ: хууда чагыдыкчыларга 2002 чылдың ийги чартыында

185 рубль, 3 айда – 93, 1 айда – 31 рубль.
Организацияларга 6 айда – 238 рубль, 3 айда – 119 рубль,
1 айда – 40 рубль.

Чартык чылда хууда чагыдыкчыларның төлээри 185 рубльден редакцияга 70, солуннарны чедирери дээш почта черинге 115 рубль кирер. Организацияларның чартык чылда чагыдылгасындан редакцияга 100, почта черлеринге 138 рубль кирерин билип алыңар.

Экспресс чагыдылганы неделяның кайы-даа хүнүнден эгелеп чагыдып ап болур силер.

- Россияның хоойлужудулгасы
- Комментарийлер болгаш тайылбырлар
- Үндүртүлгелер чылдазының яамызының рекомендациялары
- Арбитраж практикасы

- Президентиниң чарлыктары
- Тыва Республиканың Дээди Хуралына хүлээп алган нормативтер
- Чазактын доктаалдары

Силерниң компьютеринерде
тайылбырлыг хоойлужудулга

тел.: 1-20-44

г. Кызыл, ул. Чудьдум, 40А, офис №401

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

Тыва Республика талазы-биле Девискээр-орук фондузунун 2002 чылда бюджетиниң дугайында

Дээди Хурал 2002 чылдың март 20-де хүлээп алган

1 чүүл. Тыва Республика талазы-биле Девискээр-орук фондузунун 2002 чылда бюджетин орулгалар талазы-биле 248,25 млн. рубль түнге база чарыгдалдар талазы-биле 248,25 млн. рубль түнге бадылаар.

2 чүүл. Тыва Республика талазы-биле Девискээр-орук фондузунун орулгаларын дараазында дестернин күсели-биле:

	(млн. рубль)
1. Үндүрүглөр орулганы ооң иштинде:	33,0
автооруктар ажылчакчыларының үндүрүү	26,0
автотранспорт аймааның эдилекчилеринден үндүрүг	5,0
онааган орулгаларга чангыс аай үндүрүг	2,0
2. Үндүрүгге хамаарышпас орулгалар, шупту ооң иштинде:	215,25
федералдыг бюджеттин «Өске деңгелдериниң бюджеттеринге саң-хөө дузазы» деп кезээнин талазы-биле субвенциялар болгаш субсидиялар	88,1
федералдыг автооруктарны ажаап-тежээринге база септелгезинге чарыгдалдарны акшаландырарына акша-хөрөңгилер	127,15
Шупту	248,25
млн. рубль кылдыр доктаадыр.	

3 чүүл. Тыва Республика талазы-биле Девискээр-орук фондузунун 2002 чылда 248,25 млн. рубль хемчээлди акша-хөрөңгилерин дараазында сорулгаларже:

	(млн. рубль)
автооруктарны база көвүрүглерни септээринге, ажаап-тежээринге	125,15
девискээр автооруктарының тудуунга	17,0
девискээр оруктарын база көвүрүглерин септээринге, ажаап-тежээринге	75,53
көдээде автооруктарны болур-чогуур байдалдарга тургузарына	11,2
чүгүн ара дүжүрбейн чедирер транспорттуң чорурунга кудумчу-орук четкизиниң	
ыңай-бээр аргыжар кезээн болур-чогуур байдалга тургузарына	1,99
автооруктар четкилериниң эргелелин ажылдадып тударына	10,0
телевилел-шинчилел ажылдарына	5,38
черни курлавырлаарына, эт-хөрөңгини ончалап санаарына, телевилел-шинчилел ажылдарына база инвестицияларны үндөзилээринге болгаш телевилелдерниң экспертизаны кылыртына чарыгдалдарга	2,0
Түнү	248,25
млн. рубльди шилчидер.	

4 чүүл. Тыва Республика талазы-биле Девискээр-орук фондузунун орулгалыг кезээн 2002 чылда ажылгап турар үеде, бо Хойлуның 1-ги база 2-ги чүүлдери-биле көрдүнгөн түннеринден ажыр немелде орулгалар кирген таварылгада ол акша-хөрөңгилерни девискээр автооруктарына дерилгелерни садып алыр кылдыр база оруктарны септээринге, хөгжүдеринге болгаш орук ажыл-агыйын эргелелинге чорудар.

5 чүүл. Бо Хойлу ону албан-езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр. **Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК.** Кызыл хоорай № 1361 2002 чылдың март 28.

2001 чылда Тыва Республиканың минерал-чиг эт баазанын катап тургузарына тыртар акшалар талазы-биле бюджеттин күүселдезиниң дугайында отчетту бадылаар дугайында

Дээди Хурал 2002 чылдың февраль 20-де хүлээп алган

1 чүүл. 2001 чылда Тыва Республиканың минерал-чиг эт баазанын катап тургузарына тыртар акшалар талазы-биле бюджеттин күүселдезиниң дугайында отчетту орулгалар талазы-биле 23,4 млн. рубль түнге база чарыгдалдар талазы-биле 21,3 млн. рубльге бадылаар.

2 чүүл. Бо Хойлу ону албан-езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК. Кызыл хоорай № 1342 2002 чылдың март 1.

«Тыва Республикада хамааты байдалдың актыларын бижип чорудар органнарны тургузарының база оларның ажыл-чорудулганының дугайында» Тыва Республиканың 2000 чылдың июль 4-те № 545 Хойлузунга өскерилгелер кириер дугайында

Дээди Хурал 2002 чылдың март 20-де хүлээп алган

1 чүүл. «Тыва Республикада хамааты байдалдың актыларын бижип чорудар органнарны тургузарының база оларның ажыл-чорудулганының дугайында» Тыва Республиканың 2000 чылдың июль 4-те № 545 Хойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1. 1-ги чүүлдүң 1-ги пунктузунда «бо Хойлуда көрдүнгөн таварылгаларда – кожууннарның, хоорайларның, суму-

ларның тус чер бот-башкарылга органнары» деп сөстөрүни ап кааптар.

2. 5-ки чүүлдү ап кааптар.

2 чүүл. Бо Хойлу ону албан-езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК. Кызыл хоорай № 1369 2002 чылдың март 28.

2001 чылда Россия Федерациязының Пенсия фондузунун Тыва Республика талазы-биле салбырының бюджетиниң күүселдезиниң дугайында отчетту бадылаар дугайында

Дээди Хурал 2002 чылдың февраль 20-де хүлээп алган

1 чүүл. 2001 чылда Россия Федерациязының Пенсия фондузунун салбырының бюджетиниң күүселдезиниң дугайында отчетту орулгалар болгаш чарыгдалдар талазы-биле 963,1 млн. рубль түнге бадылаар.

2 чүүл. Бо Хойлу ону албан-езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК. Кызыл хоорай № 1349 2002 чылдың март 1.

Тыва Республика талазы-биле Девискээр-орук фондузунун 2001 чылда бюджетиниң күүселдезиниң дугайында

Дээди Хурал 2002 чылдың март 20-де хүлээп алган

1 чүүл. Тыва Республика талазы-биле Девискээр-орук фондузунун 2001 чылда бюджетиниң күүселдезиниң дугайында отчетту орулгалар талазы-биле 286,84 млн. рубль түнге болгаш чарыгдалдар талазы-биле 285,89 млн. рубль түнге база 2002 чылдың январь 1-де саң-хөө акша-хөрөңгилериниң артканы 0,95 млн. рубль кылдыр бадылаар.

2 чүүл. Бо Хойлу ону албан-езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК. Кызыл хоорай № 1364 2002 чылдың март 28.

Тыва Республиканың 1991 чылдың октябрь 3-те № 214 Чер кодекзиниң күш чок деп санаар дугайында

Дээди Хурал 2002 чылдың январь 31-де хүлээп алган

1 чүүл. Тыва Республиканың 1991 чылдың октябрь 3-те № 214 Чер кодекзиниң күш чок деп санаар.

2 чүүл. Бо Хойлу ону албан-езузу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр. **Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК.** Кызыл хоорай № 1327 2002 чылдың февраль 8.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының сонгулдаарының эрттирив турар үеде сонгулда чорудулганының киржикчилериниң сонгулда мурнунун суртаал ажылын чорударының чурумун болгаш дүрүмнерин сагып турарына контроль чорудар талазы-биле ажылчын бөлүктүң дугайында

Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының ДОКТААЛЫ

2002 чылдың апрель 10 № 108/499 Кызыл хоорай.

2002 чылдың июнь 2-де Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының сонгулдаарының эрттирив турар үеде сонгулда чорудулганының киржикчилериниң сонгулда мурнунун суртаал ажылын чорударының чурумун болгаш дүрүмнерин сагып турарына контроль чорудар талазы-биле айтырылганы дүрген шиитпирлээр сорулга-биле Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының сонгулдаарының эрттирив турар үеде сонгулда чорудулганының киржикчилериниң сонгулда мурнунун суртаал ажылын чорударының чурумун болгаш дүрүмнерин сагып турарына контроль чорудар талазы-биле **Ажылчын бөлүктү** (моон ыңай – Ажылчын бөлүк дээр) Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының кежигүннериниң санындан, хөй-ниити организацияларының, массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилеринден болгаш Тыва

Республиканың Төп сонгулда комиссиязының Аппаратының ажылдакчыларындан дараазында составтыг кылдыр тургузар:

ЯКУШКИНА Лидия Михайловна – Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының даргазының оралакчызы, бөлүктүң удуртукчузу.

КОЛЬЧИКОВ Дмитрий Иванович – Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының кежигүну, бөлүктүң удуртукчузу.

ШАРАВИЙ Вера Валерьевна – Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының Аппаратының консультантызы, бөлүктүң секретары.

Бөлүктүң кежигүннери:
ДАМДЫН Седип-оол Иванович – Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының кежигүну.

РУДЕНКО Владимир Анатольевич – Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының кежигүну.

ПОШКОВ Дмитрий Андреевич – Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының кежигүну.

ГЛУЩЕНКОВ Владимир Иванович – Тыва Республиканың Парлагга болгаш информация талазы-биле күркөмтединиң даргазының оралакчызы (дугуржулга езугаар).

ТАС-ООЛ Роман Всеволодович – Тыва Республиканың Журналистер эвилелиниң даргазы (дугуржулга езугаар).

ДЕМБИРЕЛ Александр Сотпаевич – РФ-тиң Парлагга, телерадиодамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар чепсектериниң херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирь регионал аразының девискээр эргелелиниң Федералдыг күрүне албанының кол специализи (дугуржулга езугаар).

АМЫР Маргарита Маадыр-ооловна – «Тыва» күртелерадиодамчыдылга компаниязының ниитилел-политиктиг редакциязының редактору (дугуржулга езугаар).

Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. МОНГУШ.
Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының секретары Л.Ы. КАРА-САЛ.

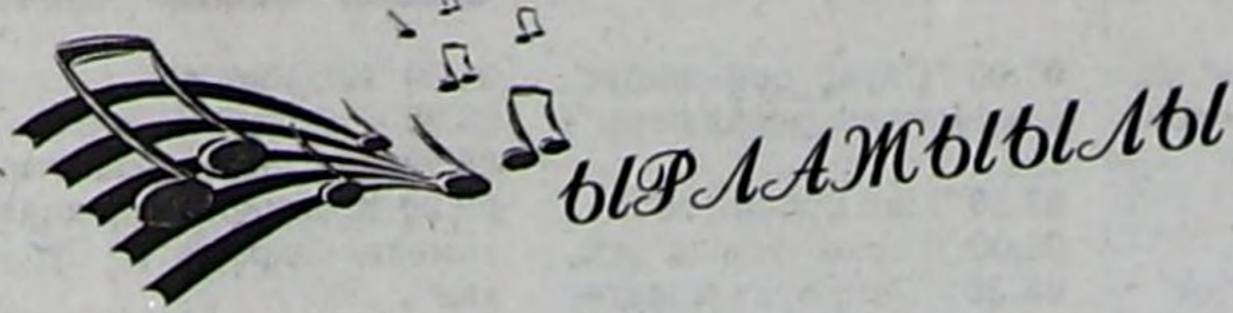
КУУЛАР Тамара Павловна – «Тыва» күртелерадиодамчыдылга компаниязының ниитилел-политиктиг редакциязының редактору (дугуржулга езугаар).

ХЕРТЕК Артур Ойнар-оолович – «Шын» солунунун кол редактору (дугуржулга езугаар).

СААЯ Аяс Плоткаевич – ТР-ниң Төп сонгулда комиссиязының Аппаратының юризи.

2. Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының сонгулдаарының эрттирив турар үеде сонгулда чорудулганының киржикчилериниң сонгулда мурнунун суртаал ажылын чорударының чурумун болгаш дүрүмнерин сагып турарына контроль чорудар талазы-биле **Ажылчын бөлүк дугайында** Дүрүмну бадылаар (кожуп каан).

3. Бо доктаалды республиканың «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарына парлаар.

САЙЗЫРА-ЛА, КЫЗЫЛ ХООРАЙ

Сөзү М. Сандай-оолдуу. Аялгазы К.Бегзини.

Каа-Хем биле Бии-Хемниң... Төре-херээн уктап салгаан...

КУЛ

Кум-сай болуп, кажан шагда хадый берген...

“Холда, бутта дөңгү-саак чок — хостуг мен деп...

Күдүк базып өөрөнмээн күжүр бодум... Алексей БЕГЗИН-ООЛ.

САЛЫМЫВЫС ДҮРҮМҮ

Хүнүнде-ле кижии хөөкүй кадык, шыраак, Тодуг-догаа, бүдүн-бүрүн чурттап чоруур...

Шак бо турган чырык сарыг өртемчейге... Мария ООРЖАК.

ЧАСТЫҢ АЙЫ

Орай дүне, уйгум келбес, чааскаан ор мен. Оожургал чок чүрээм согар, ол-ла чүзүл, Чаяаттыгган мээң чүрээм кайын эндээр, Чалыы үем чазын сактып келгени ол бе?

Караңгыда сонгам өттүр көрүп тур мен, Кара чааскаан чүге мынчап турарым ол. Дүлгөзинниг чалыы чылдар сорбулары Дүне безин чүрээмге дээр чиктийн, але.

Чылыг дүжүп, частың айы үнүп олур, Шынаазынче куштар чанып келир дээн-дир. Чалыы кыстың уян чүрээм шимчеде бээр Частың айы чылыг болгаш чымчак болзун. Сергей ХЕРТЕК.

ЮЛДУС-ХАТУН

Чингис-Хаанның эңме-тик чок шерии 1221 чылда Ортаакы Азияны долuzu-биле эжелеп алган. Ооң согулгарындан буступ дүшкен күчүлүг күрүне Хорезмниң сөөлгү чагырыкчызы шах Мухаммедтин оглу Джелал эд Дин Индияже дөзе берген.

Чаңгыс-даа аштырышкын чок, дайыннарға үргүлчү тиилеп чораан полководчу Чингис-Хаан өлүрүнүң мурунда Барыын чүктүң чурттарыңче моол шериглерни баштаар кылдыр бодунуң орнунга улуг оглу Джучи-Хаанның оглу Бату-Хаанны томуйлаан турган. Улуг полководчу кырган-ачазы чок апарган турда, Бату-Хаан чаа-ла 12 харлыг турган. Ол үеде ооң ачазы Джучи-Хаанны база билдинмес кижилер, ээн ховуга чээрен аңнап чорда, хендир-безин сый шаап өлүрүп каар. Чаяан бооп, ол-ла үеде Калка хемниң эринге орус княздарының каттышкан дружиналарынын чылча шапкан Чингис-Хаанның бодунуң чоок өңнүү, дузалакчызы, полководчузу база-ла назыдай берген Субудай-Багатур бодунуң түмөн шерии-биле эеп келген. Ол Джучи-Хаанның ээнзиреп калган өөнүң эжинге чортуп келгеш, адындан дүшкөш, бичии Бату-Хаанны бодунче кый дээн: — Мээң Улуг башкым, өртемчейни сириледирик полководчум өлген-дир. Ооң оглу, сээң ачаңны база-ла билдинмес идегеттер өлүрген-дир. Сен маңаа турар болзуңа база-ла чажыт дайзыннарның чемижи болур сен. Мээң-биле кады Кыдатче чорувут. Сени бодум оглум дег өстүрүп, эзер кырынга езулуг полководчу кылдыр кижизидип каар мен. Ынча дээш, хоочун полководчу бичии Бату-Хаанны адының эзеринге олуртуп алгаш, Кыдатче алгаш чорупкан... Ортаакы Азияда эжелеттинген черлерниң чагырыкчызы кылдыр Чингис-Хаанның база бир оглу Уюк-Хаанның оглу Гуюк-Хаан түр када томуйлаткан...

База-ла он ийи чыл эрткен. Барыын чүк чурттарыңче походту белеткеп эгелээри-биле чээрби дөрт харлыг апарган Бату-Хаан каш-ла чалчалары-биле Кыдаттан Ортаакы Азияда Сыгнак хоорайже эеп кээр. Ону акызы Гуюк-Хаан дыка каржы уткуп алып. Боду Барыын чүктүң чурттарыңче моол шериглерни баштаксааш, ол Бату-Хаанны бүдүү өлүрер деп белеткенип алган турган. Бату-Хаан ону билип кааш, дезиптер. Гуюк-Хаанның ногаандык шериглери селемелерин уштуп тудуп алгаш, ону сүрүп эгелээр.

Бату-Хаан ол-ла дезип халып чорааш, бир самдар өгте кырип кээр. Ында самдар, арган уруг олурар. — Мени чажырыптып көр. Дайзыннармы мени өлүрер дээш сүрүп турлар — деп, Бату-Хаан дилээр.

Самдар уруг ону өгнүң херээжен кижии чыдар талазынга чыттыргаш, херээжен тоннар-биле шуглааш, боду аарыг кижии ажаап олурар хевирлиг кылдыр олурар аар. Бату-Хаанны сүрген шериглер эжикти бакылааш, ол байдалды көргөш, аарыг халдадып аарындан корткаш, дүрген-не ырап чоруй баарлар. Элээн болганда, Бату-Хаан

туруп келгеш, чоруурунга белеткенип эгелээр. Самдар уруг аңаа орукка чизин дээш, үш бьжырган далган бээр. Далганны хойлап ап тура, Бату-Хаан уругну топтап көөр. Хөви самдар-даа болза, уруг дыка чараш болур.

— Адын кымыл, уруг? — Адым Юлдус. — Юлдус дээрге Сылдыс дээни ол ышкажыл. Мээң эртенги сылдызым болур сен. Берген үш далганың дээш, үш чуртту эжелээш, сени ооң чагырыкчызы кылыр мен. Амдызында мана. Сени тып алып мен — дээш, Бату-Хаан караңгыже үнүп чоруй баар.

арган бичии уругже айтыткаш:

— Бо-дур мээң чеди дугаар кадайым. Ол мээң эртенги сылдызым болур. Ону кадын кижини канчаар чалаар ийик, дөө ак өгже шак ынчаар чалаңар — деп өг чоогунда тургулаан ызыгууртан моолдарга дужааган. Олары самдар, арган уругнун баарынга дискек кырынга калбаш барып дүшкүлээн.

— Кайгамчыктыг чараш дээрги кадын, аккыр өргөңерже моорлап көрүнер.

Чүнү-даа билбээн самдар уруг дискек кырында олургулап алгаш, олче чүткээн каас-коя

И.ДАМДАКТЫҢ чураан чоруу

Чаа-ла он беш харлыг Юлдус ол билдинмес кижиниң чугаазындан чүнү-даа билбээн...

... Бату-Хаан ол-ла ынчаар чаштып, дезип чоруп турда, Кыдаттан Субудай-Багатур чедип кээр. Ооң оглу Уранх-Кадан шериглери-биле Бату-Хааны чылгычлыр чадырындан тып аар. Ур болбаанда, улуг курултайга кырган-ачазы Чингис-Хаанның база-ла дайыннарға чаңгыс-даа аштырып көрбээн талантылыг полководчузу Субудай-Багатурнунуң дузасы-биле Бату-Хаан Барыын чүкче походтаар моол-татар шериглерниң баштыңы апаар.

Ол өйде аңаа Оруджи Фуджин авазы:

— Кыргыз-аңаң Чингис-Хаан ышкаш, бир чурт эжелээш-ле, оон чараш херээженнер шилип кадайланма, оглум. Кыргыз-аңаңны безин сөөлгү кадайы хораннап каан болгай. Ынчангаш сеңээ моол, бай ызыгууртан-нардан алды уруг тып, кудалап каан мен.

— Ындыг болза, авай! Чеди дугаарың мен бодум шилип алырымы чөпшээр. — Шилип ал, оглум. Ындыг-даа болза, мен бодум база ыяап көөр мен.

Бату-Хаан Субудай-Багатурну келдиргеш:

— Меңээ кезээде дузалап чоруур болгай сен. Бо удаада шериглерден чоруткаш, Сыгнак хоорай чоогундан Юлдус деп уругну тыптырып эккеп берип көр — деп дилээр.

Эртенде Субудайның шериглери Сыгнак хоорай чоогундан Юлдус деп аттарлыг он ажыг уругну чыып эккээр. Бату-Хаан үнүп келгеш, хамык уругларның аразындан эң самдар,

кижилерден коргуп шаг боор. Ол бүгүңү көрүп турган Оруджи Фуджин кадын каттырып-каттырып, боду-ла Юлдусту чедип алгаш, ак өгге кирип кээр.

— Бо өг ам сээң өөң-дүр, уруум. Бо хүнден эгелээш, сен мээң оглум Бату-Хаанның кадайы болган-дыр сен. Ол боду сени шилип алган. Ооң ылап-ла төлептиг кадыны болурунга идегээр-дир мен. Каяам, уруум, идик-хөвиң уштувут. Мен сени көрейн — деп, кадын дужааган. Кыстың мага-боду кандыг-даа аарыг чок, чараш болган.

— Чүнү кылып билир сен? — Амданың далганнар бьжырып билир мен.

— Оон ыңай. — Кандыг-даа каржы инекти саап шыдаар мен.

— Эки-дир, белен эвес ажыл-дыр.

— Оон ыңай ырлап шыдаар мен. Бистиң кыпчак улустун кырган Хызыр дугайында тоолдарын дыка хөйүнү билир, ыдып шыдаар мен.

— Эки-дир, черле эки-дир — деп, кырган кадын сеткил ханып чугаалаар.

Оон уругну кылайтыр чутгаш, кадын кижиниң хөвин кедиргеш, каасталгалар-биле шимептерге, ховар чараш кадын болу бээр. Ады безин Юлдус-Хатун. Бату-Хаанның эң шынчы, сагыш човангыр, угаанныг, ынак кадайы бооп, ону бүгү-ле походтарда үдеп чоруур.

Борис ОНДАР, Владимир Янның “Чингис-Хаан” деп номундан сактып очул-дурган.

ДЕТКИМЧЕ ХЕРЕК

Республиканың кайы-даа булуңга чоруурга, ажыл чок кижилерниң хөй кезии аныяктар болуру харааданчыг. Оларның аразында кандыг-ла-бир өөредилге черин доозуп, эртем-билиг чедип алган улус база эвээш эвес. Черле ыңчаш бөгүндө аныяк кижини ажылдаар чер, чурттаар оран-сава дээш, дүвүредип чоруур айтырыглар-ла хөй. Бистиң республикада аныяктар-биле ажыл чорудар комитет бар деп билдир бис. Аныяктарны сонuurгадыпкы дег айтырыгларны ТР-ниң Аныяктар херектериниң талазы-биле күрүне комитетиниң удуртукчузу Кызыл-оол Калдар-оолович КУУЛАРДАН салып, ук комитеттиң ажыл-чорудулгазының дугайында сонuurгадым.

— **Комитеттиң ажыл-чорудулгазы-биле солунуң номчукчуларын таныштырып көрүңер, Кызыл-оол Калдар-оолович.**

— Комитеттиң чорудуп турар кол ажылының бирээзи — салым-чаянныг аныяктарны илередип, оларга дуза-деткимче көргүзери. Салым-чаянныг аныяктарны деткир, улусчу чогаалдыганы хөгжүдери-биле эрткен чылын 12 фестиваль, республика чергелиг мөөрейлерни, студентилер чыыштарын эрттирген бис. Оларның 60 ажыл тилекчилери Бүгү-россия чергелиг мөөрейлерге киришкеш, Гран-при шаңналдыг болгаш лауреат аттарның эдилекчилери болганнар. 190 школары «Орленок», «Океан» Бүгү-россияныг уруглар төптөрүнче чоруткан.

Эрткен чылын 800 ажыл чок аныяктарны, түр када-даа болза, сезонуг ажылдарга хаара тударынга 650 муң рубльди үндүрген бис. Ажыл чок аныяктар аразында дээди болгаш ортумак тускай эртемниг улус эндери болуп турар, ыңчангаш оларга ажыл-тыг болуп дээш ажылдаар чер тыварының ярмаркаларын база эрттирген бис. Бо чылын база түр када-даа болза, ажылдаар аныяктарны организастап чорудар бис. Анаа бистиң комитеттен 250 муң рубль көрдүнгөн, Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызы 372 муң рубль түнге үрезинер бээр, ону бис дүжүт-биле төлээр бис. Бо чылын база ногаа аймаа өстүрер аныяктар бригадалары кожууннарга ажылдаар. Кожууннардан чагылар кээп эгелей берди. Эрткен чылдың түңнелдери-биле алырга, Кызыл кожууннун Кара-Хаак, Каа-Хем кожууннун Бояровка суурларының, Бай-Тайга кожууннун аныяктар бригадаларының ажылы эки болган.

Чангыс катап дузалаарга, оон улаштыр боттары бут кырынга туруп чоруй баар аныяктар бары өөрүңүг.

Уругларның чайгы дышта-нылганын организаастары-биле «Чайгы десант», «Спасатель» деп майгын лагерлерин бо чылын база ажылдар бис. «Чайгы десант» дээрге күш-ажыл лагери-дир, аңаа уруглар чартык хүн ажылдаар. Шалыңы кым каш хүн ажылдаанын ханааржыр, бир уругта чижеглей алырга, 500-800 хире рубль болур.

Бистиң комитет номнар база үндүрүп турар, ол колдуунда методиктиг литература чүве. Амдызында ону 5 аңгы темага үндүрген бис. Бо номчугаштардан аныяктар хөйну билип ап болур. Ылаңгыя кожууннарга аныяктар ортузунга ажыл чорударына ол улуг ажур-дузалыг. Ында комитеттиң кылып чорудуп турар ажылдарының дугайында янзы-бүрү план-хемчеглер, сүмелер, Сибирьниң дээди өөредилге черлериниң дугайында тайылбырлыг дептер дээш, оон-даа эске ажылтыг чүүлдерни кириген. Оон ыңай интернет-кафе база ажылдар деп турар бис, ол колдуунда компьютер залы-дыр. Ону студентилер, аныяктар библиотека ышкаш ажылдап болур. Билип алыксаан медээзин бо интернет-кафеге келгеш, акша төлээш, компьютерни ажылдап, интернетче үнүп, ону дамчыштыр медээни ап болур арга тургустунар. Анаа компьютерге өөредип курстары эрттирип база оон-даа эске ажылдарны кылырын планнап турар бис. Оң даштыкы ажылы колдуунда дооступ турар. А иштики дерилгезинге 500 муң рубль хереклеттинип турар. Бо акшаның чартыгын Чазактан дилеп, артканын боттарывыс тыштынып турар бис. Бо кафениң кол тургузукчулары — ТКУ биле бистиң комитет чүве.

— **Силерниң комитеттиң талазында ада-иезиниң хайгааралындан үнгөн, тояап**

чоруур уругларга хамаарыштыр кандыг ажыл чорудуп турар силер?

— Ол талазы-биле ажыл чорутпайн турган бис. Бо эрткен хонуктарда бистиң специализирис Новосибирск хоорайга болуп эрткен хайгааралы чок уруглар-биле канчаар ажылдарының дугайында семинарга киришкеш келген. Бөгүндө эгелээш ыңдыг уруглар-биле ажылдаар волонтерларны (эки турачылар) белеткеп эгелээр бис.

— **Республиканың кожууннарында аныяктар херектериниң талазы-биле байдал кандыгы, бир кожуунга чаңгыс специалист ажылдаарга эвээш эвес ирги бе?**

— Ийе, кожуун бүрүзүндө тус черлерниң чагыргаларында ол талазы-биле харысалгалыг чаңгыс-чаңгыс кижилер ажылдап турар. Акшаландырышыккыны чагырга чери харылап турар. Чоокта чаа Москвага бир ай хуусаалыг курстарга билиин бедидип, кожуун бүрүзүндө бир-бир кижини өөрөнгөш келди. Чангыс-даа болза, ону харылаар кижини бар боорга, черле ажыл чүгээр болур-дур. Ыңчалза-даа силерниң чугаалап турарыңар шын, чаңгыс кижини дээрге, шынап-ла, эвээш ышкаш. Ол хамаанчок Улуг-Хем, Барыын-Хемчик кожууннарда ону харылаар тускай кижини чок, ында идепкейлиг, ол ажылга ажылдаар күзелдиг улус бар-даа болза, акша-шалың төлээринден ол кожууннарны чагырга черлери ойталаан. Ыңчангаш аныяктар-биле ажыл ында аскап турар. Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржакка бо талазы-биле айтырыгны тургускан бис. Шериг-оол Дизи-жикович ол айтырыгларны шийитпирлээрин чугулага көрүп, бо чоокку үеде республиканың кожуун чагыргаларының даргаларын чыгаш, «тегерик стол» эрттирер деп турар.

— **Аныяк өг-бүлелерни оран-сава-биле хандырарының**

дугайында айтырыгга хамаарыштыр чүңү чугаалап болур силер, Кызыл-оол Калдар-оолович?

— Москвада аныяк өг-бүлелерниң социал байдалын экижидип, чурттаар оран-сава-биле дузалаар сорулгалыг «Аныяк өг-бүлө» деп программаны ажылдап кылып турар. Ол программага хамаарыштыр РФ-тиң Чазак доктаал хүлээп алыр ужурлуг, ону манап тур бис. Доктаал үнүп кээр болза, көдээ черлерге ажылдаар аныяктарны деткип, бажың-балгат-биле хандырар сорулганы салгаш, республиканың келир чылгы бюджетинче ол программаны амыдыралга боттандырары-биле акшаландырышыккы айтырыгны кирирер бис.

— **Школачыларга, студентилерге культура-массалыг хемчеглерни эрттирип, салым-чаянныг уругларны деткип турарыңар эки түңнелди-дир. А 25-тен 30-35 хар чедир назылыг аныяктар хостуг үезин канчаар эрттирип, кандыг хемчеглерге хаара туттунуп турарыңар?**

— Бо талазы-биле бистиң ажылывыс кошкак. 25-тен өрү назылыг аныяктар өг-бүлелери апарып, черле ыңчаш сонuurгалы ескерли бээр. Ону өөренип көргөш, «Мээң өг-бүлөм» деп программа ажылдап кылгаш, Кызыл хоорай чагыргазынче кирирген бис. База чурттап турар

ТР-ниң Аныяктар херектериниң талазы-биле күрүне комитетин аныяктар-биле ажылды болур-чогууру-биле чорудуп турар дээрзи билдиндир-дир. Ыңчалза-даа четпестер ам-даа бар. Устүнде ады кирген тус-чер чагырга черлериниң аныяктарга, оларның айтырыгларынга тоомча чогу эддептиг-дир. Ылаңгыя Барыын-Хемчик кожуунда, Ак-Довурак хоорайда, эрткен чылдарның түңнелдери-биле алырга, назы четпээнер, аныяктар аразында корум-чурум үрээшкени республиканың өске кожууннарынга көөрдө, хөй болганы демдеглеттинген. Кызыл хоорайның, кожууннарныг чагырга черлери аныяктарның амьдыралынче ханьлаар болза эки. Оларны ажыл-агый, культура-массалыг хемчеглерге хаара тутуп, кызыл ажылдаваaska ажыл чок аныяктар саны көвүдөп, корум-чурум үрээшкени хөй болбайн канчаар. «Тыва Республиканың аныяктары» (2001-2003 чылдар) деп күрүне аныяктар политиказын болгаш сорулгалыг программа концепциязын республиканың Чазак хүлээп алган болгай. Оң күөсүлдези чер-черде кончуг кошкактыр. Аңаа хамаарыштыр тодаргай хемчеглерни алгаш, ону күөсүлдери — амгы үеде бир кол сорулга ол. Аныяктар херектериниң талазы-биле күрүне комитетинге деткимчени көргүзери аныяктарже көрүүшкүнүн илерээшкени ол болур дээрзин утпаза чогуур.

Алдыңай СААЯ.

Криминалдыг медээлер

■ **Апрель 8-тен 14-ке** чедир республикага 1 өлүрүшкүн, 9 үптээшкүн, 13 оорлаашкын, 4 орук-транспорт халавы демдеглеттинген. Иштики херектер ажылдакчылары 9 хамаатынын наркотиктиг бүдүмелдер ап чораанын илередип туткан.

■ **Апрель 9-та** Улуг-Хем кожуунга 32 харлыг У.Дүжүкпенни өлүргөн болгаш Э.Мундукайга аар кемдээшкенин чедирген. Каразыттырып турар бөлүк оолдарны тудуп хоругдаан. Арыг-Үзүү суур чурттуг А. Кыртынмай биле Шагаан-Арыг чурттуг А.Орус-оолду тудуп хоругдап турда, кемниг херектиң чепсээ —

бижек олардан тывылган.

■ **Апрель 7-де** №2 дугаар божудулга эмнелгезинге аар кемдээш сааттыг аныяк херезежени эккелген. Оң өөңү ээзи Э.Ооржак аңаа каразыттырып турар болгаш туттурган.

■ **Апрель 8-ге** иштики херектер органының ажылдакчылары назы четпээш 14-15 харлыг № 7 школаның өөреникчилерин туткан. Олар Мугур кудумчузунга 3 дугаар бажыңның уунче боо-биле опчоктанып аткан. Боозун хавырган. Истелге чоруп турар.

■ **Апрель 12-де** Чаа-Хөл кожууннун Кызыл-Даг школа-

зының бөлүк өөреникчилери 60 метр кабель оорлааш туттурган.

■ **Апрель 11-де** «Шөлүгеш» кафезиниң чанынга Масленников деп хамаатының назы четпес оглун бижек-биле коргудуп тургаш, холунуң шагын хунаап алган деп № 2 школаның өөреникчизи Е.Шалыкты каразып туткан. Шак болгаш бижекти хавырган, истелге чоруп турар.

■ **Апрель 9-та** Бай-Хаак кудумчузунда бажыңнар чанынга назы четпээш Сергейниң чадаг-тергезин танывазы улус булаап апарган.

■ **Ол-ла хүн** 9 дугаар школа чанынга 16 харлыг

Владленниң чадаг-тергезин оорлаан деп каразытырып турар С.Хомушкуну туткан. Чадаг-тергени эгиткен. Истелге чоруп турар.

■ Танды кожууннун иштики херектер ажылдакчылары А.-Х. Монгуш биле Э.Хопенкову бажың оорлаанынга каразып туткан. Март 23-те билдинмес кижилер хамааты Монгушту бажыңынче хаалганың шоочазын үрээш киргеш, «Айва» деп телевизор, видеоманитофонну оорлаан. Телевизорну хавырган. Истелге чоруп турар.

■ Иштики херектер яамызының ажылдакчылары

бодунуң амызынга чедер дээш, Тыва эки турачылар кудумчузунда тудуп турар бажыңның чанында кран кырындан шураар деп турган А. Кууларны соксадып камгалаан.

Билип алыңар, силерниң медээнер кем-херек үүлдүдишкенин үезинде илередиринге болгаш соксадырынга дузалаар. Бүзүрел телефону 3-32-97. Силерниң биле хүнүн-не ИХЯ-нын харысалгалыг ажылдакчылары чугаалакыр.

ИХЯ-нын парлалга албаны.

Кадык камгалал яамызында

КҮҮСЕЛДЕНИ ЧЕДИП АЛЫРЫ-БИЛЕ

РФ-тиң Кадык камгалал яамызының бо чылдың март 15-те хүлээп алганы № 81 дужаалын күүседир-биле ТР-ниң Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызы апрель 17-де "Тыва Республикага 2002 чылда уругларның Бүгү-россия диспансеризациязын эрттирер дугайында" деп тускай доктаалды хүлээп алган.

Ук доктаалдын күүселдезин чедип алыры-биле организастыг айтырыгларны чогулдуруп, уругларның эмчи шинчилгезин ылаптыг чорудары-биле бүгү арга-хевирлерни ажыглаарының дугайында кожуннар, хоорайларның улуг эмчилери, педиатрлар-биле хуралды Кадык камгалал яамызының специалистери апрель 18-те яамызының хуралдаар залында эрттирген.

Республикага диспансеризацияны чорудар талазы-биле комиссия даргазы, ТР-ниң кадык камгалал сайыды А.А.Начын эге сөс алгаш, чуртта чоруп турар чугула кампания — чон чизези-биле чергелештир уругларның кадыкшыл байдалының дугайында диспансеризацияны республикада чорудуп турары улуг кемчээлдиг ажыл дээрзин демдегледип, ону кыска хуусаада болгаш шынарлыг чоруткан кожун эмнелгезинге шаңнал кылдыр УАЗ маркалыг автомашинаны бээрин аазап, оон аңгыда кыска белеткел база чаагайжы-дылга талазы-биле хемчеглерни амдан эгелээрин удуртукчулардан негээн.

Кадык камгалал сайыдының оралакчызы Т.М.Н.Ондар бо эргежок чугула Бүгү-россия

хемчээлдиг улуг ажылды каш чадага эрттирерин эмчилерге тайылбырлап, саң-хөө, акшаландырышыкын айтырын шиитпирлээринге Кадык камгалал яамызының талазындан кандыг хемчеглер алдынарын таныштырган.

Республиканың чурттакчы чонунун 38 хуузу 18 хар чедир назылыг уруглар болганда, кылыр ажылдың хемчээли улуг. Уруглар албан черлеринде, школаларда чаштарның лабораторлуг анализтериниң хыналдазы май айның төнчүзүндө доостур ужурлуг. Диспансеризацияның ийги чадазы — уруглар эмчилериниң шинчишкннери эгелээр. Кажан педиатр эмчилер түннелди үндүрген соонда, херек специалистерге чамдык уругларны кирип, ханы хыналданы кылыр. Ынчалдыр уруг бүрүзүнүң кадыкшыл байдалының дугайында дыңнадылгар компьютерже кирип, төпче шилчтитинер.

Чаңгыс уругну бүгү эмчилерниң хыналдазынга кириеринге 5 муң рубльди чарыгдар. Чурттакчылыг черлерде чеже чаштар барыл, ол акшаларны ажылдап алыры-биле кожуннарның коя эмчилери шудургу ажылдаары чугула деп, медицинаның ыяап-ла камгаладылга

фондузунуң директорунун албан дужаалын күүседип турар Г.И.Зырянова дыңнаткан.

Бо бүгү дыңнадылгарның соонда кожун эмнелгелериниң улуг эмчилери санал-оналын берип, билдинмес айтырыгларга чогуур харыыларны алган. Чижээ, кожуннардан дыка хөй өөреникчилер Кызыл хоорайда өөренип турар. Оларның кири бижидилгези суурларда болганындан будулгаазынар туруп, отчет кылырынга шаптараазынарны тургузуп болур. Малчын коданнарда уругларже чедериниң айтырыы, кожуннарның уруглар эмчилеринде аңгылаттырган компьютер чок, лабораторлуг анализтер кылыр реактивтер, шил савалар болгаш эргежок чугула дериг-херекселдерниң чедишпезин канчаар шиитпирлээр дээрн ышкыш чидиг айтырыгларны эмчилер тургускан.

2002 чылда республикага уругларның диспансеризациязын эрттиреринге херек дериг-херекселдерни, эмнер аймаан садарына база ажыл-чорудулганы акшаландыраарының дугайында протоколдуг шиитпирни хуралдың киржикчилери хүлээп алган.

Айлаң МОНГУШ.

Делгелге

"ВУД-МАЙЗЕР-СИБИРЬ" ЧАЛАП ТУР

Апрель 18-те Кызылдың мебель фабриказының чанынга "Вуд-Майзер-Сибирь" сервис-техниктиг төп ыяш дилер станоктар делгелгезин ажыткан.

Делгелгеге хоорайның янзы-бүрү албан черлериниң хары-салгалыг ажылдакчылары, хуу сайгарлыкчылар келгеш, "Вуд-Майзер" корпорацияның ыяш дилер станоктарының бир хевирин, оон күчү-күжүн кээп көргөн.

— Мында бо экелген станок үш аңгы хевир-биле: бензин, дизель болгаш 320 В күженишкнниң ток күжү-биле ажылдаар кылдыр таарыштырган хевирлерлиг. Боду ыяшты дилип турарын көрүп тур силер. Оон мурнунда болза ыяш дилер станоктар шимчeves, турар, а чудукту хирээже ажылчын күш-биле идип тургаш, дилдирер турган болгай, а бо таварылгада көрүп тур силер, ажылчын кижиге чиик кылдыр хирээ боду чылып орап — деп, "Вуд-Майзер-Сибирь" төптүн Тывада Бүрүн эргелиг төлээзи Евгений Дожулдеевич Ондар чыылганнарга таныштырды.

Шынап-ла, ыяш дилер станокта ажылдап турар операторну көөрге, аар чүк иткен ажылчынга дөмейлешпес, дуртсыны дорт бар чыдар болду. Дилген ыяштың хирээндизин барып тудуп көөрүвүске, хою аажок. Станок кылыны 4 мм манзадан бүдүн бростарга чедир

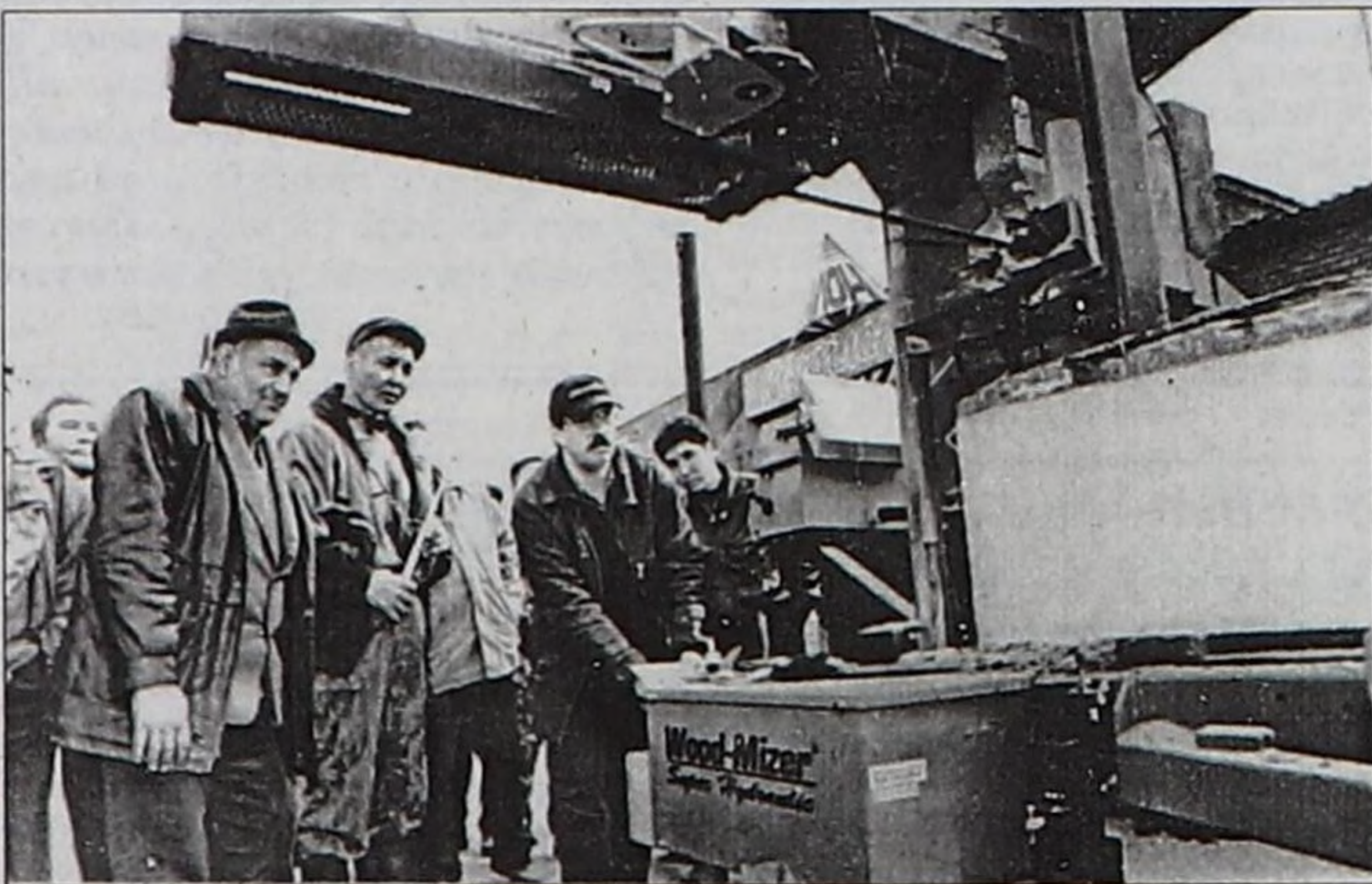
өйлөп дилип шыдаар деп, операторлар чугаалааш, янзы-бүрү кылын манзаларны дилип, көргүзүп тур.

Мындыг онза станоктун өртээ каш ирги деп сонуургап чедер бээривиске: — Мында бир дугаар хереглечилерге таныш-

тайгаже үне берип болуп силер.

Е.Д.Ондар Чонну ажылга хаара тудар төп-биле харылзааны тудуп, бо станоктарга ажылдаар операторларны өөредир курстар ажыдар күзелдин база илеретти.

"Өртөк арай аар-дыр" — деп,

тырып келген бо станогувустун алыс өртээ 42 муң доллар акша, а бис бир дугаар садып алыкчывыска чиигелде кылып, 38 муң долларга садып тур бис — деп тайылбырлааш, — 8 муң доллардан 42 муң долларга чедир өртектиг станоктар бар. Эң чиик өртектиг станок өг-бүлеге таарыштыр кылган станок болуп турар. Ону чиик машинага сөөртүп алгаш,

келген сайгарлыкчылар чугаалажып турду. Сорулга — чарыгдалды дуглаары болгай, дээрчилер, "Вуд-Майзер-Сибирь" кады ажылдажылгаже чалап тур, шиллгенер болгаш чайгылышыкыныңар силерге ажыктыг болзунам!

Айлаң ДАРЖАА.

ЧУРУКТА: делгелге үезинде. В.САВИНХТЫҢ чуруу.

КҮҮСЕДИРИ — ХҮЛЭЭЛГЕВИС

Тожу — бойдус курлавырларының талазы-биле Тывада эң байлак кожуннарның бирээзи. Ажылгал ыяштың болгаш өңнү база ховар металлдарның шыгжамыры-биле кончуг байлак. Моон мурнунда Тожу-биле чайын самолет азы суг оруу-биле, кыжын хем дона бээрге, дош оруу-биле аргыжар турган. Чуртка тургустунуп келген экономиктиг кризис үезинде кожун-биле аргыжарының айтыры бергедэн. Кывар-чаар материалдарның өртөк-үнезиниң улгатканы-биле чон теплоход, самолет өртээнге бергедэжип, оон-биле чергелештир аш-чем аймаа болгаш өске-даа барааннарны кожунче сөөртүп чедериниң айтыры нарылдап эгелээ.

ТР-ниң Чаззаа 1996 чылда "Ажыл-агыйны башкарып чорударының чаңчыл болуп келген хевирлерин катап тургузарына болгаш бойдус чиг эт курлавырларын комплекстиг ажыглаарына үндөзилээш, кожуннун экономиказын үе-чадалап хөгжүдөр дугайында" доктаалды хүлээп алган. Ол доктаалда Бояровка — Тоора-Хем аразында дорттап аргыжар автоорукту кылырын "Тыва автоорук" эргелелинге дааскан турган. Бо айтырыгны көдүрүп үндүрген кижиге — Тожу кожуннун чыгарыга даргазы М.Куулар. Алыс инженер-тудугжу кижиге болгаш, чоннун сүмезин езугаар айтырыгны Чазакка киригени таварылга эвес.

Бо орукту кылып эгелээрде, ийи ээлчег тургустувус. Бирги ээлчегде Каа-Хемни кежилдир чаа көвүрүгнү 1996 чылда кылып эгелээш, 1999 чылда кылып доостувус. Орта ниитизи-биле 115 млн. рубль чарыгдалтынган. Ол дээрге Каа-Хем, Тожу кожуннарже аргыжарының бир кол айтыры шиитпирлеттинген. Ийги ээлчегде көвүрүгнү тудуу-биле катая Тожуже дорттап аргыжар автооруктун тудуу эгелээш. 2002 чылдың январь 1-ниң түңнели-биле алырга, эрткен чылдарда акшатегериктиң айтыры нарын-даа турган болза, Бояровка — Тоора-Хем аразында автоорукка 27,5 рубльдин ажылы шиңгээдип алдынган. Ол акша-хөреңги-биле 2,5 км автоорукту малгаш-тулаалыг черлер таварыштыр ыяш чадып тургаш, кылган. Автооруктун 102-ден 122 километринге чедир 8 ыяш көвүрүглери, 22 суг эрттирер ыяш хоорзаларны, Копту хемниң иштинде 3 көвүрүгнү болгаш чайындыга удур хемчеглерни ап, 57 муң кубометр сай, дашты төккен.

Бояровка — Тоора-Хем аразында автоорукту чылдар аайы-биле акшаландырып келгенин көргүзөргө мындыг: 1996 чылда 3,364 муң рубльди шиңгээдип алган, 1997 чылда — 3,752 муң рубль, 1998 чылда — 3,717 муң рубль, 1999 чылда — 4,852 муң рубль, 2000 чылда 1,800 муң рубль, 2001 чылда — 10 млн. рубльдиң ажылдары кылдынган. Эвээш эвес ажылдар кылдынган, ам-даа кылыр ажылдар оон хөй. Ниитизи-биле бо автоорукту төнчүзүнге чедир кылып доозарының өртээ 200 млн. ажыг рубльге санатгынып турар. Бо өртөккө Бии-Хемни кежилдир тудар 200 погон-метр көвүрүгнүн өртээ база кирип турар. Ол көвүрүгнү 2008 чылдың төнчү-

зүнде тудуп эгелээр.

Бо чылын автоорукка кайы-даа чылдындан хөй акша көрдүнген, оон ниити түнү 17,0 млн. рубль. Оруктун эң берге участогу 13 км автоорук ажыгалга кирер. Тожу кожуннун бүдүн чыл иштинде республиканың төвү-биле доктаамал харылзажырын хандырап дээш, тус черниң оруктарына көрдүнген акша-хөреңгини бо чылын шуптузун Бояровка — Тоора-Хем аразында автооруктун тудуунче чорудары көрдүнген.

Келир чылдарда далай денелинден 2000 метр бедикте турар Копту, Сайнак, академик Обручев аттыг сыннарга кончуг улуг ажылдарның хемчээли көрдүнүп турар. Копту хемниң, Улуг-Оонун иштинге, Бий-Хемни кежилдир он ажыг көвүрүглери, чус ажыг суг эрттирер хоорзаларны кылыры төлевилелде кирген. Ол черде хөй хемнер, хемчигештер, бичии суглар бар. Оруктарга муң ажыг кубометр сай, дашты төгери көрдүнүп турар. Ийи улуг көвүрүгнү кылыры планда кирген. Оон-биле чергелештир чаңгыс эвес километр черниң арга-арыын кезип аштаар апаар. Борта хөй акша-төгерик, тудук материалдары, кижиге күжү хереглетири. Бо дээрге бир-ийи чылдың ажылы эвес. Автоорукту долузу-биле ажыгалга кириерин 2010 чылга чедир көрүп турар. Ынчан 170 км автоорук кылдынган турар.

Амдызында Бояровка — Тоора-Хем аразында автоорукта үш организация ажылдап турар. "Тыва сугмелиорация" механизация эргелели (начальниги Г.А.Смирнов), Сарыг-Септиң орук-тудуг-септелге эргелели (М.В.Хабаров), автоорук техникуму (А.Суменков). Оруктун эң берге участогунда "Тыва сугмелиорация" механизация эргелели 1996 чылдан бээр ажылдап турар. Оларның кылган оруу-биле кышкы үеде автомашиналар аргыжып турар. Олар колдуунда Мөөн-Хөлдүн кыдында малгаш-тулаада орукту кылып турарлар. Чүгле бо чылын ол орукка 15 млн. рубльдиң ажылын кылыры көрдүнген.

Сарыг-Септиң орук-тудуг-септелге эргелели колдуунда Копту хемниң иштинде автоорукту кылып турар. Олар бо чылын 2 млн. рубльдиң ажылын кылыры планда көрдүнген. Автоорук техникуму бодунуң студентилери-биле Кара-Хөл хемни кежилдир көвүрүгнү 312 муң рубльге кылырын хүлээнип алган.

Бо чылын бис Мөөн-Хөлдүн чанында орукту машиналар эрте бээр кылдыр кылыптар бис. Кажан Тоора-Хемниң чанында Бий-Хемни кежилдир көвүрүгнү кылбаан шаанда, Тожу кожуннун республика төвү-биле доктаамал аргыжылгазы болдунмас. Ол көвүрүгнү кылырының бетинде, арткан оруктарны кылып доозар апаар. Тайга, хөй хемнерлиг, тулаа-малгаштыг черлер болгаш, автоорук кылыры кончуг нарын болуп турар. Ынчангаш оон хуусаазының узун болган чылдагаанында. Сорулга салдынган, күүседир — хүлээлгевис.

Багай-оол ОЮН.

"Тыва автоорук" эргелелинде башкарыкчы инженер.

